

DE VROUW EN DE MACHT IN DE MIDDELEEUWEN

Catrien Santing is vierdejaars geschiedenisstudente, met als hoofdvak de Middeleeuwen. Dit artikel is geschreven naar aanleiding van een referaat in het kader van een college over de positie van de vrouw in de Middeleeuwen onder leiding van Professor Jongkees.

inleiding

Aan literatuur over keizerinnen, koninginnen en adellijke dames is geen gebrek. Helaas wordt hierin vaak alleen het hoofse leven bezongen en niet gesproken over regeringszaken en machtsstructuren. Het grootste deel van de literatuur is biografisch van aard. Een algemeen beeld van de vrouw en haar invloed is dus moeilijk te geven. In dit artikel zullen daarom nogal wat namen vallen.

Na een overzicht van de rechten van de vrouw tot de 10e eeuw, zal ik vooral de periode tussen $\pm$ 900 en $\pm$ 1200 behandelen. Toen was de invloed van de dame op nationaal en feodaal niveau namelijk het grootst. Het accent ligt hierbij nogal op Duitsland en Frankrijk, omdat over die twee landen de meeste literatuur blijkt te bestaan.

rechten tot $\pm$ 900

Bij de Germaanse stammen had de vrouw niets in te brengen. Zij was gewoon bezit van de man. Dit veranderde na de volksverhuizing. De Germanen kwamen toen met de Romeinse beschaving in aanraking. Hun stamhoofden gingen de keizer en het Romeinse patriciaat naäpen, waardoor hun echtgenotes met "regina" en "domina" werden aangesproken. De feitelijke macht van domina en regina was echter minimaal. De Franken romaniseerden het snelst. Zij namen geleidelijk grote delen van het Romeinse recht over. Vrouwen mochten zelf bezit hebben, hoewel hun man daarover aanvankelijk vrijelijk kon beschikken. Onder Chilperik I (539 - 584) kreeg de vrouw zelfs erfrecht, als er tenminste geen mannelijke nakomelingen in dezelfde graad waren. Vanaf die tijd was het dan ook zo, dat de

vrouw een zekere zeggenschap hield over de bezittingen die ze bij haar huwelijk meebracht. De Frankische koninginnen leefden in gemeenschap van goederen en bemoeiden zich soms met de regering. Er zijn uit die periode oorkonden, die door koning en koningin samen of zelfs door de koningin alleen zijn ondertekend. Het gebruik van interveniëren in koninklijke oorkonden ten behoeve van familieleden en kloosters schijnt rond 650 van de Longobarden overgenomen te zijn. Na het overlijden van haar man kon de koningin toen ook voogdes en regentes over en voor haar kinderen worden.

Deze tendens van een langzaam toenemende macht zette zich bij de Karolingers voort. De vrouw van Pepijn de Korte (715 - 768) Bertha werd vlak na hem door de paus gezalfd. Over de vrouwen van Karel de Grote is echter weinig bekend. De Karolingische vorstinnen kregen pas werkelijk invloed toen ze keizerin werden en de Byzantijnse gebruiken overnamen. De vrouwen van Lodewijk de Vrome (814 - 840) Irmgard en Judith voerden de titel "augusta". Zij waren in drukke correspondentie gewikkeld met de paus en intervenueerden meerdere malen. Geleidelijk eisten zij het oude Romeinse "consors regni" uit te mogen oefenen, welke "deelname aan de heerschappij" soms daadwerkelijk uitgeoefend schijnt te zijn.

Het Frankische keizerdom romanseerde vrijwel geheel onder Lodewijk II (855 - 875), die bijna zijn hele leven in Italië doorbracht. In zijn kanselarij werkten vrijwel uitsluitend Italianen. Zijn vrouw Engelberta vertelde hem precies wat hij moest doen. Zij vergezelde hem naar kerkelijke concilies en stond op de achterkant van de munten afgebeeld. In het Oosten het West-Frankische rijk drong de consorsformule wat later door. Echter

met het verval van de verschillende Frankische rijken hield zij al snel niets meer in. Je kunt nu eenmaal niet deelnemen aan een macht, die er niet meer is. Pas onder de Ottonen in Duitsland en de eerste Capets in Frankrijk kreeg de vorstin weer enige invloed.

politieke macht

Duitsland.

Met de Italiaanse politiek van Otto I rond 950 hield de consorsformule weer reële macht in. Adelheid, zijn gemalin wordt in oorkonden aangeduid met "consors regui nostra". Na de dood van haar echtgenoot bestuurde zij nog vele jaren het rijk. Aanvankelijk als regentes over haar achttienjarige zoon Otto II en later herhaaldelijk als zijn plaatsvervangster in Italië. Haar schoondochter de Byzantijnse prinses Theophanu wilde echter ook wel een vinger in de pap hebben en verdrong schoonmama al snel, zij het tijdelijk, van haar plaats. Theophanu noemde zichzelf in oorkonden "Theophanu divina gratia imperatrix augusta" of ook wel, wellicht om te bewijzen dat ze niet voor een man onderdeed "Theophanius-imperator". Na haar dood in 991 namen de oma en de tante van Otto III abdis Mathilda von Quedlinburg de macht weer over tot Otto zelf kon regeren.

Kunigonde, gehuwd met Hendrik III van Beieren (1002 - 1024) was wederom een vorstin met een enorme invloed. Als stadhoudster van Saksen versloeg zij de Slaven, terwijl haar man aan de westgrens streed. Ongeveer een derde deel van de koninklijke diplomata zijn ook door haar ondertekend. Zij beleende zelf en bemoeide zich fanatiek met de kerkelijke hervormingen. Toen haar man overleed hield de kinderloze Kunigonde als "Reichsverweserin" alle macht, totdat een nieuwe keizer was gekozen. Omdat haar rol vanaf dat moment was uitgespeeld trad ze in het klooster, waar ze nog jaren een zeer godvruchtig leven leidde. In 1200 werd ze officieel heilig verklaard.

In deze eeuw(en) was het zo, dat de macht van de keizerinnen evenredig toenam met die van hun mannen door het consors regni. Hierbij moet wel worden bedacht, dat alleen zij keizerin werd, die het prestige van haar man kon verhogen. Buitenlandse prinsessen hadden

als voordeel, dat ze niet tot één van de binnenlandse adellijke facties behoorden. Zij konden zo vanuit een onafhankelijke positie de keizer adviseren en zelf invloed uitoefenen. De keizerinnen vergezelden hun man overal. Zij werden altijd gekroond, maar na hun man en ze ontvingen niet de rijksinsignes. Na haar kroning was de vorstin deelneemster aan de keizerlijke waarde en positie als "consors imperii", "comes imperii" of "co-imperatrix". In juridische zaken moest ze zich wel door een advocatus laten vertegenwoordigen, hoewel de keizerin als stadhoudster zelf gerechtshoven mocht voorzitten. Op politiek gebied bemoeide zij zich met allerlei zaken. Zij was stadhoudster van delen van het rijk, beleende en mengde zich in kerkelijke benoemingen en hervormingen. De keizerin had haar eigen gevolg, waaronder een politiek adviseur, die later veelal een hoog geestelijk ambt kreeg. De meeste vorstinnen waren erg rijk. Naast erfenissen (vrouwen konden van privé-vermogens gewoon erven), bezat zij de dotatie van haar man. In de middeleeuwen kreeg de vrouw namelijk bij haar huwelijk een dotatie of weduwgift van een derde tot de helft van haar man's bezittingen. Bij hertrouwen mocht zij deze weduwgift houden. De keizerin had zo een eigen bron van inkomsten uit haar privé-vermogen, weduwgift(en) en schenkingen. Daarnaast kon zij over de goederen en het geld van haar man beschikken, omdat ze in gemeenschap van goederen met hem leefde.

Na de dood van haar gemaal werd de vorstin altijd voogdes over haar kinderen, maar pas regentes als ze voldoende aanhang onder de adel had. Waren er geen kinderen, dan werd de keizerin tijdens het Interregnum "Reichsverweserin" of rijksbestuurster. Zij ontving dan de rijksinsignes en zat vervolgens de Rijksdag voor, sprak recht en voerde bevel over het leger.

De opvolgsters van Kunigonde hadden veel minder te vertellen. Een oorzaak hiervan was de Investituurstrijd. De Duitse vorstinnen waren doorgaans nogal vroom. Dit blijkt ook uit het feit, dat er nogal wat heilig of zalig zijn verklaard. Hun graven waren bedevaartplaatsen, waar wonderen gebeurden. Deze vroomheid bracht met

zich mee, dat ze soms de paus steunden in plaats van hun man of hun zoon, die hen dan niet meer bij de regeringszaken kon gebruiken. De consorsformule raakte dan ook in de elfde eeuw meer en meer in onbruik. Interventies werden een zeldzaamheid.

De keizerin verving nog wel haar man als stadhoudster in Italië. In wezen echter was Richenza, de vrouw van Lotharius van Supplinburg (1080 - 1137), de laatste, die nog werkelijk veel macht had. Zij bestuurde Saksen twintig jaar lang, nam daarnaast deel aan de rijksregering en intervenieerde veelvuldig. In Italië legden de edelen hun eden aan haar af en zat ze gerechtshoven voor. Het besturen beviel haar kennelijk goed, want na de dood van haar man, toen ze kinderloos achterbleef weigerde zij haar macht over te dragen. Richenza leidde nog jaren de oppositie tegen de nieuwe keizer Koenraad von Hohenstaufen.

De hierna volgende vorstinnen bezaten vrijwel uitsluitend invloed in hun eigen (erf)landen. Daar gaven ze oorkonden uit, beleenden en deden schenkingen. Na [†]1190 hadden de keizerinnen zo goed als geen macht meer. Haar bestuurlijke taken werden door betaalde adviseurs overgenomen. Bovendien had de keizer zelf door de opkomst van de "Reichsfürstenstand" weinig meer in te brengen. Daarnaast raakte de vrouw ook nog door de opkomst van de hofse cultuur in een isolement. Frederik II (1215 - 1250) hield zijn vrouwen zelfs opgesloten in een soort harem.

Het is niet mogelijk een algemeen beeld van de Duitse keizerinnen na [†]1250 te geven. De vorsten moesten nu ook territoriale macht hebben. Hun vrouwen waren primair landsvorstinnen, wat veel minder prestige gaf. Zij werden gehuwd om steun te verwerven in de binnenlandse politiek. Brachten zij die steun niet meer met zich mee dan werd er gescheiden. Bij banketten zat zij niet meer naast haar man aan tafel, maar met de hofdames aan een aparte tafel achterin de zaal. In processies liep ze dan ook achter de keurvorsten.

Frankrijk.

In grote lijnen komt de toestand hier met die in Duitsland overeen. Het Ottoonse hof was het grote voorbeeld in het Franse koninklijk paleis. De koninginnen waren in principe ook mederegeester, maar werden niet expliciet zo genoemd.

Toch droeg Adelheid de vrouw van Hugo Capet (987 - 996) de titel "socia ac particeps rostri regni" (deelneemster en deelgenote van onze macht), bezat wetgevende macht, ondertekende charters en gaf vrijgeloiden. Zij voerde onderhandelingen met Theophanu. In haar eigen domeinen had ze zelf soldaten en ze sprak daar ook recht. De Franse vorstinnen traden wel minder naar voren dan de Duitse. Zij werden wel gezalfd, maar met gewone doopzalf, in plaats van met de heilige doopolie van Clovis uit Rheims, die bij hun gemaal werd gebruikt.

De Franse koningen bezaten veel minder invloed dan de Ottonen. Er was maar een klein hof, met ongedifferentieerde functies. De vorst regeerde vanuit de woonhal met zijn curia regis, waarvan zijn vrouw ook lid was. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat zij na de dood van de koning veel invloed hield. De zonen konden de jarenlange politieke ervaring van hun moeders niet missen. Anne van Rusland was zo'n vorstin in de elfde eeuw. Lange tijd oefende zij de macht uit. Eerst als regentes, hoewel haar man iemand anders als regent had aangewezen en later ook nog via haar zoon Philips I (1060 - 1108). Zij reisde altijd met hem mee en ondertekende ook alle stukken.

In de twaalfde eeuw bleek de macht van de vrouw, die onbeschreven was en een voornamelijk persoonlijke basis had, zeer kwetsbaar. Lodewijk VII (1137 - 1180) begon onder invloed van zijn leermeester de monnik Suger, te "bureaucratiseren". Het hofleven werd minder intiem met gescheiden hofhoudingen en slaapkamers voor koning en koningin, zodat de kans op vrouwelijke interventies afnam. Eleonore van Aquitanië mocht zich van Lodewijk alleen met haar eigen landen bemoeien. Kortom het consortie raakte in ongebruik. De inmenging van koninginnen kreeg het karakter van intriges en manipulaties ten bate van eigen of jongere zoons of voor de eigen familie.

Een kleine opleving van de macht van de vrouw deed zich nog voor onder Lodewijk VIII (1223 - 1226) en Lodewijk IX (1226 - 1270), die beiden ambitieuze echtgenotes hadden. Blanche van Castilië bestuurde het land, terwijl haar man de Albigenzen aanpakte. Na zijn dood sloot de opstandige adel een verdrag met de koning van Engeland, die

zijn Franse lenen weer terugwilde. Blanche trok toen zelf aan het hoofd van een leger tegen hen op. Zelfs na de meerderjarigheid van haar zoon Lodewijk IX, de Heilige, bleef ze als souveraine handelen. Pas na Blanche's overlijden in 1152 kreeg Marquerite de Provence een kans. Zij was om haar schoonmoeder te ontlopen in 1144 al meegegaan met de kruistocht naar Damiate. Dat was maar goed ook, want zo kon zij de gevangengenomen Lodewijk de Heilige uit handen van de Saracenen redden. Mede uit eigenbelang heeft zij weten te voorkomen dat haar man abdiceerde om in het klooster te kunnen treden. Zij kon een soortgelijke rol als haar voorgangster spelen, omdat de paus haar een regentschap over haar zoon, tot zijn dertigste, toezegde. Philips IV had er toen kennelijk schoon genoeg van. De latere vorstinnen in Frankrijk waren evenals de adel door de opkomst van het absolutisme, puur voor de show.

Engeland

Van de Engelse koninginnen vóór Willem de Veroveraar is weinig bekend. Zijn vrouw Mathilde woonde slechts één jaar in Engeland. Zij keerde terug naar Normandië om daar het bestuur voor haar zoon Robert te voeren. Willems dochter, ook een Mathilde, eiste na het kinderloos overlijden van haar twee broers het koninkrijk op voor haar zoon, de latere Hendrik II. Zij signeerde, toen hij nog te jong was, alle oorkonden en verving hem later in Normandië. Haar man, Hendrik van Anjou, kwam nergens aan te pas.

De vrouw van Hendrik II, de van Lodewijk VII van Frankrijk gescheiden Eleonore van Aquitanië, had een vinger in de pap in Engeland onder drie vorsten. De verstandhouding met haar man was niet best. Tijdens zijn leven verkoos zij Poitiers. Hendrik tolereerde dat niet en hield haar daarom in Engeland tien jaar opgesloten. Gelukkig overleed hij in 1189 en Eleonore werd regentes voor Richard Leeuwenhart. Nadat ze de opstandige adel had verslagen legde die aan haar een eed af. Toen Richard op kruistocht was, bestuurde zij het land. Zonder de inspanningen van zijn moeder zou hij van die tocht nooit zijn teruggekeerd. Toen hij weer terug was bleef ze nog

regeren, omdat Richard alleen belangstelling voor puur militaire zaken had. Na de troonsbestijging van zijn broer Jan zonder Land keerde ze terug naar Aquitanië, waar ze, na orde op zaken te hebben gesteld in 1204 drieëntachtig jaar oud, stierf.

Over de latere vorstinnen heb ik niets kunnen vinden; waarschijnlijk was hun invloed vrijwel nihil.

op feodaal niveau

De invloed van de vrouw drong in het feodale leven wat later door. Zolang de lenen puur militaire concessies waren konden vrouwen niet erven, omdat ze geen militaire verplichtingen konden nakomen. Pas na de tiende eeuw konden vrouwen een leen erven, als er geen zoons waren.

De vrouw was een middel om de macht te vergroten. De Duitse Reichsfürsten vormden hun eigen staatjes door hun eigen land te combineren met landen van erfdochteren en voogdijen. De keizer en de koning van Frankrijk huwden erfdochteren om hun kroondomeinen te vergroten. Een bekende zegswijze was dan ook: "fiefs marry but men and women love". (1)

Officieel hield de vrouw na haar huwelijk haar eigen landen. Zij werden pas één met die van haar man onder een zoon. Was die er niet, dan gingen ze terug naar haar eigen familie. Aanvankelijk had de vrouw niets te vertellen over haar eigen goederen, omdat ze onder voogdij van haar eigen man stond. Later bestuurden de vrouwen meer zelf. Vooral de echtgenotes van vorsten of koningin-weduwen bestuurden hun domeinen zelf, met uitoefening van alle soevereine rechten. Innocentius III sanctioneerde dit in de dertiende eeuw. De echtgenoot zal overigens zijn gade vaak haar gang hebben laten gaan uit angst voor echtscheiding. Tijdens de bloei van de hoofse tijd en wellicht naar voorbeeld van Eleonore van Aquitanië, kwam het namelijk nogal eens voor dat de vrouw met meenamen van haar landen vertrok naar een volgende man.

Toch moet men zich van de vrouwelijke erfopvolging geen al te rooskleurig beeld vormen. Meestal zagen naburige edelen hun kans schoon en gingen in de aanval. Dit was ook het geval als de vrouw haar man verving

als die op kruistocht of op oorlogspad was. Zij runde dan het hele leen, d.w.z. sprak recht, bezat het recht van investituur en vormde legertjes om het leen te verdedigen.

Vele Franse en Duitse adellijke dames schrokken niet terug voor de strijd. Eimengarde de marktgravin van Narbonne speelde met haar politieke inzicht zelfs een internationale rol. Eerst vormde ze om haar leen terug te krijgen een royalistische partij onder de adel. Lodewijk VII plaatste haar toen onder zijn eigen speciale bescherming. Raymond van Toulouse moest haar lenen na een paar veldtochten dan ook snel teruggeven. Eimengarde bemoeide zich ook met het pauselijk schisma. Door haar toedoen koos Alexander III Montpellier als woonplaats, waardoor het prestige van de Franse koning enorm toenam.

In Duitsland groeide de macht van de edelvrouwen met de opkomst van de Reichsfürstenstand. Zij gingen in hun eigen staatjes het consorsregui uitoefenen. De edelvrouwen ontvingen lenen samen met hun man, stichtten kloosters en oefenden daarover voogdij uit.

De toestand in Frankrijk was niet veel anders, maar toen het absolutisme doorbrak was het met de invloed van de vrouw gedaan. Zij had mooi te zijn aan het hof en verder niets.

Over de Engelse situatie heb ik ook op feodaal niveau weinig kunnen vinden. Waarschijnlijk was zij in grote trekken gelijk aan die op het continent. Ook hier konden dochter erven, gaven vrouwen hun eigen oorkonden uit en werden hier en daar genoemd als advocatus van een kerk of van een klooster. Echter als zij haar man een kind schonk, vervielen haar landen aan haar echtgenoot. Dit gebruik werd de 'the courtesy of England' genoemd.

conclusie

Op het eerste gezicht lijkt de vrouw in de Middeleeuwen, d.w.z. tot + 1300, een behoorlijke invloed op de politiek gehad te hebben. Sommige vrouwen waren inderdaad gelijkwaardig aan de man. Zo werden ze echter bepaald niet gezien. De vrouw bleef eigenlijk een inferieur wezen. Zij had alleen wat te vertellen onder buitengewone omstandig-

heden. Of ze had geen broer, haar man ging op kruistocht of overleed jong. Als voogdes/regentes was het nog moeilijk het heft werkelijk in handen te houden. Alleen zeer sterke karakters lukte dat. Bijna altijd rukten direkt van alle kanten de hebzuchtige edelen op. A. Lehman slaat de spijker op de kop als hij de middeleeuwse bestuurster beschrijft als: "Contre leurs voisins, contre leurs vassaux, toujours prêts à braver leur autorité, elles déploient des qualités surhumaines; entre leurs mains la quenouille eut raison de l'épée". (2)

Alleen in het Heilige Roomse Rijk bezat de vrouw aanvankelijk het recht op medeheerschappij. Het is echter maar de vraag of dit in werkelijkheid wel zoveel betekende. Interventies in oorkonden waren bijvoorbeeld altijd gevat in dezelfde formule. Het is dus mogelijk, dat de formule gewoon erbij hoorde als een soort eerbewijs.

De meeste invloed had een persoonlijk karakter, als echtgenote en moeder van de vorst of als moeder van zijn zoons. Het merendeel van de ingrepen van vrouwen in de regering waren voor kinderen of familie. Veel tweede vrouwen wilden bijvoorbeeld hun eigen zoons aan de mach hebben.

Met de bureaucratisering van het bestuur, de opkomst van de nationale staten en de bloei van de hoofse cultuur werd de vrouw steeds meer in een isolement gedreven. Zij had haar eigen hofhouding en haar eigen vertrekken. Van het bijwonen van vergaderingen van de curia regis of andere organen is dan geen sprake meer.

Als laatste argument voor een minimale reële invloed van de vrouw zou je nog het biografisch karakter van alle literatuur kunnen aanvoeren. Waarschijnlijk worden daarin slechts de positieve uitzonderingen behandeld.

literatuur

Facinger, M.F. "A study of medieval queenship: Capetian France 987-1237" in W.M. Bromsky ed. Studies in Medieval and Renaissance history. V (1968) 3-48.

Harksen, S. Women in the Middle Ages. New York, 1975.

Jansen, H.P.J. Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden. Utrecht, 1975.

Kelly, A. Eleonor of Aquitaine and the four kings. Cambridge Mass. 1975.

Kirchner, M. Die deutschen Kaiserinnen in der Zeit von Konrad I bis zum Tode Lothars von Supplinburg. Berlin, 1910.

Kowalski, W. Die deutschen Königinnen und Kaiserinnen von Konrad III bis zum Ende des Interregnums. Weimar, 1813.

Laboulaye, E. Recherches sur la condition civile et politique des femmes. Paris, 1843.

Lehmann, A. Le rôle de la femme dans l'histoire de France. Paris, 1952.

Power, E. Medieval women. Cambridge, 1975.

Vogelsang, Th. Die Frau als Herscherin im hohen Mittelalter. Göttingen, 1954.

Weinhold, K. Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. 2 dln. Wien, 1882.

noten

1. Power, Medieval Women, 24.

2. Lehmann, Rôle de la femme, 214.